

Леонід ФІНБЕРГ

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ХАННИ АРЕНДТ

Божевілля ХХ століття було таким масштабним і вражаючим, що досягнути його, а тим більше проаналізувати складові та чинники мало хто наважувався. Чим можна було пояснити незнані доти механізми самознищення людства? Адже у двох світових війнах століття загинуло більше людей, ніж в усіх війнах попередньої історії. Чим пояснити стрімку переможну ходу в країнах Європи тоталітарних режимів, для яких убивство мільйонів людей було вже не етичною, а технологічною проблемою? Виживання людства та збереження надбань його культурного досвіду чи не вперше в історії стало центральною проблемою цивілізації.

Звичайно, і вчені, і політичні діячі, і люди культури намагалися досягнути ці події. З розмаїтих причин, однак, переконливих версій європейської історії першої половини ХХ ст. майже не постало. У кращому випадку декому з мислителів вдавалося досягнути локальні проблеми, проаналізувати певні клітини тих ракових пухлин. Багато хто з дослідників взагалі не витримав напрути - множилися тексти "самоненависті духу", деморалізації, заперечення пізнання, які, у свою чергу, поглиблювали кризу цивілізаційного розвитку.

Однією з найпереконливіших інтелектуальних альтернатив цьому розпаду та деградації духу в другій половині ХХ століття стала робота Ханни Арентс "Джерела тоталітаризму"*. Крок за кроком, у традиціях раціонального пізнання, дослідниця аналізує європейську історію ХІХ-ХХ століть, виявляючи ідеї та події, які вели людство ДОРОГОЮ в НІКУДИ.

Своє дослідження витоків тоталітаризму Ханна Арентс починає здалеку - з другої половини ХІХ століття, зосереджено вдивляючись у структурні зміни тогочасного світу, аналізуючи його ідеологічні доктрини. Вона абсолютно точно фіксує ті знакові зміни, події, ідеології, які з часом набудуть для людства катастрофічних наслідків.

* Видавництво "Дух і літера", 2002. Український переклад.

Найперше звертає увагу на те, як антимонархічні революції поступово змінюють самоідентифікацію національних спільнот. У суспільній свідомості європейських народів утверджуються ідеї національної солідарності, як солідарності людей спільного походження. "Духовна єдність християнських народів поступається місцем множині націй", - формулює Х. Арендт. *Народжується новий тип національного почуття, незнаний доти, що обожнює національні спільноти, а не людину — творіння Боже.*

Індустріалізація, що стає однією з найважливіших ознак розвитку, продукує "зайвих людей" - викинутих із суспільства. І от уже на політичну арену суспільного життя просуваються нові спільноти - *юрба, натовп*. Це ситуативні об'єднання людей, солідарних між собою в запереченні усталених механізмів життя держави та суспільства. Тогочасні інтелектуали синхронізують юрбі в народницьких теоріях, стверджуючи, що "голос народу - то голос Божий". А юрба, тим часом, розхитує правові основи співжиття в намаганні утвердити право сили в умовах беззаконня. Дуже швидко юрбою заволодівають демагоги та провокатори, каналізуючи стихійну активність нових люмпенів проти організованого суспільства.

Ханна Арендт докладно зображує, як новоявлені дарвіністи - ідеологи того часу, відкинувши цінності юдео-християнської цивілізації, будують теорії суспільного розвитку як боротьби класів, рас, націй за аналогією з теоріями боротьби видів. Для пояснення цієї боротьби з'являються перші *расистські теорії*. Із вражаючою легкістю практично в усіх країнах Європи вони завойовують дедалі більше прихильників, стаючи чи не найвпливовішими ідеологіями межі століть.

Знов-таки, суперечності індустріалізації, суспільного розвитку народжують велику кількість *безправних груп* населення, яким не знаходиться місця в національних державах. У своїх поневіряннях вони шукають притулку, але суспільство виявляє майже абсолютну байдужість до їх проблем, до їх місця в людській спільноті. В цьому контексті автор докладно аналізує долі єврейських спільнот у європейських країнах. Вона змальовує їх ролі в міждержавних взаєминах, у становленні та розвитку фінансових систем тогочасної Європи. А за тим трагічні долі єврейських громад Європи, що стають жертвами процесів розвалу системи національних держав континенту. Ханна Арендт переконливо показує перетворення антисемітизму з малопомітної теорії на впливову ідеологію, яка згодом відіграє одну з найстрашніших ролей у XX столітті.

* * *

Далі увага дослідниці концентрується на аналізі проблем та суперечностей початків імперіалізму.

Національний капітал, що стикається з державними кордонами, легко відкидає їх і втягує держави та суспільства в *процеси експансії*. Економічна криза перевиробництва стає найпотужнішим локомотивом цього потягу. За експансією капіталу з необхідністю експортується державна влада. І ось уже поліція та армія посідають найвищі щаблі в ієрархії влади. В пошуках ідеологій, адекватних цим станам імперіалістичного розвитку, чи не найпрестижніше місце дістається расистським теоріям. Зі своєю дихотомією: "ми - вони" (де вони - вторинні, нижчі, зайві, а ми - володарі, "носії прогресу" та люди майбутнього) расистські ідеології впевнено займають провідне місце в суспільній думці. Їх засвоює та пропагує численний корпус бурів - бюрократів-расистів, які володарюють в колоніальній Африці, відстрілюючи "туземців". Та світ не чує їхніх передсмертних зойків. Світ не помічає вбивства мільйонів африканців як продовження поділу на своїх і чужих, де ціна поділу - життя.

На теренах африканського континенту народжується нова цивілізація, з расизмом, як домінуючою ідеологією. В ній людське життя не є цінністю, а закони права не діють. "Умотивованість прибутком", яка була доти рушієм розвитку суспільств, із легкістю відкидається, і її заміщує політична сваволя расистів.

У цій ситуації навіть християнство - найвпливовіша традиція Європи попередніх століть - стає нездатним приборкати "небезпечні перекручення людської свідомості", - пише Ханна Арент.

Ну, а вже за тим *"сцена історії була цілком обладнана для всіх можливих жахів"*, - узагальнює дослідниця.

* * *

Суперечності світу на межі XIX та XX століть вилилися в *Першу світову війну*. Вона стала ключовою подією епохи і визначила більшість подій наступних десятиліть, якщо і не долю всього XX століття. Часи до і після цієї події "розмежовані не як кінець старого і початок нового; а як день до - і день після вибуху", - писала Ханна Арент.

Ця війна зруйнувала повагу націй до законів та звичаїв. Ставали цінностями нещадне руйнування, хаос та руїна, тероризм та революційний фанатизм охоплювали дедалі нові групи населення. Безробіття, за незначними винятками, охопило цілі нації. Величезні

маси людей майже водночас стали зайвими для світу, стали жертвовими групами цивілізації, на яких не поширювалися закони і право. Вони стали витнанцями світу, і мільйони людей було віддано на розправу поліції. Тогочасний світ наче спеціально зібрав таку кількість суперечностей і болю, що розв'язати та усунути їх в рамках існуючих політичних систем було неможливо.

Ханна Арендт аналізує структурні економічні, політичні та ідеологічні складники тогочасного світу. Вона вдивляється у механізми поширення жорстокості, насильства, які заступали ліберальні засади в будівлі суспільного життя, бо останні виявилися неспроможними захистити людей у новому світі. Авторка досліджує етапи розвитку революційного фанатизму, а згодом становлення тоталітарних ідеологій як міфів масової свідомості, що поширювалися з неймовірною швидкістю в суспільствах розпаду.

Поступово організоване насильство майже тотально заступає право, і влада зосереджується в руках поліції. Новоявлені вожді отримують важелі для маніпулювання людством у безпрецедентних масштабах, волюючи не мати жодних обмежень. Витворюються відповідні ідеологічні доктрини, для яких зміст більше не є серйозною проблемою - "орвеллівський світ".

Нові еліти, зосередивши у своїх руках монополію влади, намагаються нехтувати практично всім: домінуючою стає їх сваволя. Ханна Арендт переконливо доводить, що постала цілком нова і безпрецедентна концепція влади. Її характеризують "нехтування національних інтересів, а не націоналізм; нехтування прямих наслідків, а не безпощадність...; презирство до утилітарних мотивів, а не безоглядне переслідування власних інтересів", [с. 468]

Тоталітарний світ, - а ним було охоплено значну частину Європи - з цього часу саме й визначає правила життя на своїх територіях. Своїми він вважає і території, і нові землі, які поглинає з неймовірною швидкістю, катастрофічно зменшуючи простір ліберальної цивілізації.

Вибудовуються системи концентраційних таборів - найпоширеніші частки інституцій тоталітарних режимів. У них людей відокремлювали від життя інших людей, а слідом за тим знеособлено вбивали. Світ за парканами концтаборів поступово наближався до рівня божевілья всередині них. Ставало зрозумілим, що тоталітаризм прагнув не так влади над людьми, як системи, за якою люди непотрібні, - писала Ханна Арендт. Подальші події відомі: зіткнення двох тоталітаризмів нацистського і радянського, яке призвело до

руйнування фашизму. В такий спосіб відбулося падіння одного з режимів. Згодом, хоча й набагато пізніше, конає і радянський тоталітаризм. Ціна цих "перемог" - знівечення долі десятків мільйонів безвинних жертв. Але чи є ця ціна остаточна? Навряд.

Тоталітарні спокуси переслідуватимуть людство ще довго. Може тому, і саме тому, актуальність "Джерел тоталітаризму" Ханни Арендт важко переоцінити, особливо в нашій країні, де кожна родина, кожний клаптик землі пам'ятають ті жахи, які ще довго будуть впливати на сьогодення і майбутнє.

* * *

Спротив тоталітаризмові Ханна Арендт не досліджує, це тема інших авторів. Проте вона подає блискучу філософську формулу альтернативи нацизму та сталінізму. "... кожне завершення в історії неминуче містить новий початок; цей початок є обіцянкою, єдиною "звісткою", що завершення здатне породжувати нове. Починання, перш ніж стане історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. *"Inisium ut esset homo creatus est-* "Початок покладено, людину створено було". - сказав Августин. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді - у кожній людині", [с. 532-533]

Отже, як часто повторювали у XX столітті: "надія вмирає останньою". Живемо і будемо жити, добре пам'ятаючи і осмислюючи минуле.